

PRUSY KRZYŻACKIE

Pamięci przodków zamieszkujących
przez stulecia tereny wiejskie na zachód
od Gdańska

*Vere novo, gelidus canis cum montibus humor
liquitur et Zephyro putris se glaeba resolvit,
depresso incipiat iam tum mihi taurus aratro
ingemere et sulco attritus splendescere vomer.*

Publius Vergilius Maro, *Georgica*, I, 43–46

RAFAŁ KUBICKI

PRUSY KRZYŻACKIE

Gospodarka i kultura
na obszarach wiejskich

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2024

Recenzent
Prof. dr hab. Roman Czaja

Redaktor Wydawnictwa
Anna Świtalska-Jopek

Tłumaczenie podsumowania
Dogadamycie.pl Sp. z o.o.

Projekt okładki i stron tytułowych
Andrzej Taranek

Ilustracja na okładce
Fragment zaginionego obrazu *Oblężenie Malborka w trakcie wojny trzynastoletniej*
z około 1485 r., znajdującego się w Dworze Artusa w Gdańsku,
simulacrum fotograficzno-cyfrowe według Krzysztofa Izdebskiego
(ze zbiorów Muzeum Gdańska)

Skład i łamanie
PRACOWNIA

Publikacja sfinansowana ze środków Prorektora ds. Badań Naukowych
Uniwersytetu Gdańskiego oraz Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-603-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

Spis rzeczy

Wstęp	7
-----------------	---

CZĘŚĆ I GOSPODARKA NA OBSZARACH WIEJSKICH

1. Rolnictwo	15
1.1. Organizacja i ramy prawne produkcji rolniczej	16
1.2. Gospodarstwo chłopskie	26
1.2.1. Wieś zagrodnicza	46
1.3. Dobra służebne (rycerskie)	50
1.4. Folwarki krzyżackie	74
1.5. Dobra biskupie i kapitulne	85
1.6. Posiadłości klasztorne	91
1.7. Posiadłości ziemskie miast	98
1.8. Rola zakonu krzyżackiego w finansowaniu gospodarki wiejskiej (pożyczki i pomoc)	106
1.9. Wieś i pieniądze	117
1.10. Zróżnicowanie ekonomiczne na terenach wiejskich	132
2. Produkcja	135
2.1. Produkcja na obszarach wiejskich	136

CZĘŚĆ II ŚRODOWISKA I MODELE KULTURY NA OBSZARACH WIEJSKICH

1. Środowisko wiejskie – chłopi	151
1.1. Warunki mieszkaniowe i bytowe	151
1.2. Małżeństwo – rodzina	167
1.3. Obyczaje i obrzędy	175
1.4. Zajęcia i rozrywka	182
1.5. Wspólnota wiejska	184
2. Środowisko wiejskie – rycerstwo i szlachta	186
2.1. Warunki mieszkaniowe i bytowe	186

2.2. Małżeństwo – rodzina	189
2.3. Fundacje dewocyjne	192
2.4. Obyczaje i obrzędy	197
2.5. Zajęcia i rozrywka	198
3. Edukacja	202
3.1. Szkoły parafialne	203
4. Człowiek wobec śmierci	206
4.1. Testament	207
4.2. Pogrzeb	208
4.3. Pochówek – cmentarz	211
Podsumowanie	217
Summary	231
Ekskurs	246
Wykaz skrótów	249
Spis ilustracji, map, tabel, wykresów	251
Bibliografia	254
Indeks osobowy	277
Indeks nazw geograficznych	284
Indeks rzeczowy	292

Wstęp

JEDNO z ważniejszych zagadnień podejmowanych w badaniach historycznych stanowi próba rekonstrukcji warunków życia i działalności gospodarczej człowieka w przeszłości. Kierując się tym przekonaniem, autor uczynił tematem niniejszej pracy funkcjonowanie gospodarki oraz środowisk i modeli kultury na obszarach wiejskich Prus Krzyżackich¹. Publikacja wpisuje się zatem w nurt badań historii społecznej, m.in. zagadnień struktury społecznej i więzi wspólnotowych. Starano się w niej przedstawić różne aspekty aktywności społeczności zamieszkujących szeroko rozumiane tereny wiejskie, w tym dobra ziemskie należące do miast. Omówiono problemy z dziedziny gospodarki i kultury dwóch grup ludności tych obszarów, a więc ogólnie rozumianych mieszkańców wsi² i dóbr służebnych (rycerskich)³. W przypadku pierwszej grupy, określonej szerokim pojęciem społeczności wiejskiej, mowa przede wszystkim o chłopach gospodarzach, ich rodzinach i czeladzi, zamieszkujących we wsiach na prawie chełmińskim, polskim i pruskim oraz we wsiach zagrodniczych. Ludzie ci podlegali władztwu gruntowemu zakonu krzyżackiego lub innych instytucji i osób (biskupów, kapituł, klasztorów, właścicieli prywatnych). W tej kategorii mieszczą się także sołtysi wsi na prawie chełmińskim oraz młynarze i karczmarze wiejscy. Grupa druga to mieszkańcy terenów wiejskich, którzy posiadali dobra służebne na prawie polskim, chełmińskim lub magdeburskim (ich dzierżenie wiązało się z obowiązkiem służby wojskowej na rzecz zakonu krzyżackiego bądź biskupa i kapituły), lub zaliczali się do kategorii ludności pruskiej, określanej mianem „wolnych” (*freie*) i wielkich wolnych (*grosse freie*), która również miała takie zobowiązania wobec Krzyżaków.

W pracy wzięto pod uwagę cały okres funkcjonowania władztwa zakonu krzyżackiego w Prusach, od XIII do początku XVI w. (do 1525 r.). Uwzględniono w niej

---

¹ Modele kultury występujące na terenach wiejskich rozumiane są tu jako formy kultury materialnej i duchowej oraz cechy charakterystyczne poszczególnych grup ludności zamieszkujących obszary wiejskie, takie jak: architektura wiejska, narzędzia, sprzęt rolniczy, uprawa roślin i hodowla zwierząt (jako przejawy kultury materialnej) oraz religia, obrzędy, tradycje i wartości społeczne, w tym wzorce zachowań, hierarchia społeczna i poczucie wspólnoty (jako elementy kultury duchowej).

² Omówienie statusu prawnego i organizacji wewnętrznej tej grupy w polskiej literaturze zob. W. Długokęcki, *Społeczeństwo wiejskie 1280–1525* [w:] *Dzieje państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup, R. Czaja, Warszawa 2008, s. 460–494.

³ Ogólnie na temat tej grupy ludności zob. S. Józwiak, *Dobra rycerskie* [w:] *Dzieje państwa zakonu krzyżackiego...*, s. 217–230; *idem*, *Rycerstwo-szlachta* [w:] *Dzieje państwa zakonu krzyżackiego...*, s. 451–459.

przy tym nie tylko tzw. Prusy właściwe wraz z ziemią chełmińską, a więc terytoria na wschód od Wisły, ale także obszar Pomorza Gdańskiego kontrolowany przez Krzyżaków w latach 1308/1309–1454, a po 1466 r. tereny Prus Krzyżackich pomniejszone zgodnie z postanowieniami drugiego pokoju toruńskiego o Pomorze Gdańskie, ziemię chełmińską, Żuławy wraz z Malborkiem, a także Elbląg i Warmię.

Studium składa się z dwóch zasadniczych części. Pierwszą poświęcono gospodarce, a drugą kulturze na obszarach wiejskich państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. W części pierwszej rozpatrzono przede wszystkim kwestie związane z organizacją rolnictwa i produkcji na obszarach wiejskich, w tym modele produkcji rolniczej w gospodarstwach chłopskich, dobrach służebnych (rycerskich), folwarkach krzyżackich, dobrach biskupich i kapitulnych, posiadłościach klasztornych oraz dobrach ziemskich miast. W przypadku użytkowania przez wspólnotę terenów wiejskich pominięto kwestie związane z gospodarką leśną (leśnictwem i myślistwem) oraz gospodarowaniem zasobami wodnymi (rybołówstwem). Zagadnienia te zostały już szeroko omówione w nowszej literaturze przedmiotu⁴. Odwoływano się do nich tylko wtedy, gdy wiązały się ściśle z innymi elementami działalności gospodarczej chłopów, np. wypasem bydła i trzody chlewnej w lasach należących do zakonu krzyżackiego.

W części drugiej przedstawiono wspomniane już środowiska i modele kultury na obszarach wiejskich, w tym warunki mieszkalne i bytowe funkcjonowania małżeństwa (rodziny), obyczaje i obrzędy, a także zajęcia i rozrywki zarówno chłopów czy – szerzej – mieszkańców wsi, jak i właścicieli dóbr służebnych (rycerstwa i szlachty). Poruszono też zagadnienia takie, jak: działanie na obszarach wiejskich szkół parafialnych oraz postawa człowieka wobec śmierci, m.in.: sporządzanie testamentów przez duchownych i rycerstwo czy organizacja pogrzebów i pochówków w wiejskich kościołach i na związanych z nimi cmentarzach.

---

⁴ W tym względzie odwołać się można przede wszystkim do: F. Mager, *Der Wald in Altpreußen als Wirtschaftsraum*, Bd. 1–2 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 7), Köln–Graz 1960. Nowsze badania oparte na wynikach interdyscyplinarnych prac archeologicznych zob. A. Pluskowski, *The Archaeology of the Prussian Crusade. Holy War and Colonisation*, London–New York 2013, s. 303–309, 327–331. Tego tematu dotyczy także szereg artykułów analitycznych z zakresu palinologii, archeobotaniki i archeozoologii średniowiecznych Prus zamieszczonych w dwóch tomach: *Environment, Colonisation and the Baltic Crusader States*, Terra Sacra I, ed. A. Pluskowski (Environmental Histories of the North Atlantic World, vol. 2), Turnhout 2019, rozdz. 11–13, s. 293–404; *Ecologies of Crusading, Colonisation and Religious Conversion in the Medieval Baltic*, Terra Sacra II, ed. A. Pluskowski (Environmental Histories of the North Atlantic World, vol. 3), Turnhout 2019, rozdz. 7–8, s. 83–110. Zarys funkcjonowania pozarolniczych grup ludności wiejskiej (rybaków, bartników, myśliwych i budników) w Prusach Krzyżackich w polskiej literaturze przedmiotu zob. W. Długokęcki, *Spółczesność wiejskie...*, s. 486–494.

W pracy uwzględniono najnowszy stan badań odnośnie do poszczególnych problemów, opierając się przede wszystkim na szczegółowych studiach analitycznych. W przypadku braku pogłębionych studiów sięgano bezpośrednio do źródeł drukowanych i zasobów archiwalnych, starając się dać choćby ogólny obraz omawianego zjawiska. Szczegółowe informacje o literaturze przedmiotu, bazie źródłowej i edycjach źródeł podano przy okazji omawiania poszczególnych zagadnień. Wskazując w tym miejscu jedynie główne kierunki dotychczasowych badań, można stwierdzić, że literatura naukowa poświęcona obszarom wiejskim Prus Krzyżackich jest już stosunkowo obszerna. Obok opracowań monograficznych, dotyczących głównie osadnictwa wiejskiego oraz organizacji prawnej wsi i dóbr służebnych (rycerskich), dysponujemy też szeregiem przyczynków, analizujących inne, wybrane zagadnienia, m.in. status prawny i zajęcia poszczególnych grup ludności wiejskiej. Podsumowaniem i twórczym rozwinięciem badań nad osadnictwem, prowadzonych przez licznych badaczy od drugiej połowy XIX w., były dwie książki Karla Kasiske z lat trzydziestych XX w.

W ramach powojennych badań nad osadnictwem powstawały monografie wybranych komturstw, uwzględniające także historię społeczno-gospodarczą tych obszarów, ujmowaną nieraz w perspektywie czasowej wykraczającej poza okres rządów zakonu krzyżackiego (Heide Wunder, Peter Germershausen, Kinya Abe, Grischa Vercamer). Przemiany w dobrach prywatnych w północnej części komturstw bałgijskiego i pokarmińskiego (brandenburskiego) zaprezentował Wilhelm Guddat. Próbę porównawczego ujęcia wyników badań nad procesami osadnictwa w Prusach, w południowo-zachodniej Francji i Niderlandach podjął natomiast Peter Erlen. Również badacze polscy prowadzili studia nad osadnictwem w Prusach. W tym nurcie powstały prace dotyczące Żuław i Mierzei Wiślanej (Wiesław Długokęcki) oraz „wielkiej Puszczy” (Grzegorz Białuński). Podejmowano także kwestię działalności osadniczej zakonu krzyżackiego na Pomorzu Gdańskim (Maksymilian Grzegorz, Klemens Bruski, Marek Dzięcielski, Tomasz Larczyński). Peter Kriedte ogłosił studium dotyczące dóbr biskupów włocławskich na Pomorzu Gdańskim do 1409 r. Z kolei Jürgen Sarnowsky przedstawił działalność gospodarczą zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1382–1454, m.in. przychody z rolnictwa i produkcji na obszarach wiejskich. Organizację prawną wsi i dóbr służebnych (rycerskich) badali Wilhelm von Brünneck, Hans Plehn, Gustav Aubin, Erwin Engelbrecht i Elisabeth Wilke. Ważne przyczynki do dziejów społeczno-gospodarczych opublikowali: Max Toepfen, Hans Steffen, Christian Krollmann, Arthur Semrau, Bronisław Geremek, Marian Biskup, Hans Patze, Walter Kuhn, Reinhard Wenskus i Hartmut Boockmann. Wilhelm Krimpenfort opracował monograficznie problem funkcjonowania wsi miejskich, natomiast Jürgen Martens wsi zagrodniczych w Prusach.

Źródła odnośnie do dziejów wsi i ludności zamieszkującej obszary wiejskie zostały opublikowane tylko częściowo: dokumenty prawne, w tym nadania dóbr i lokacji wsi, w kodeksach dyplomatycznych (całych Prus i poszczególnych biskupstw), natomiast przekazy ilustrujące życie gospodarcze przede wszystkim w ramach edycji źródeł dotyczących działalności wybranych urzędników zakonu krzyżackiego (inwentarze, wizytacje, księgi czynszowe, księgi dłużne i rachunki). Wzmianki o życiu społeczno-gospodarczym właścicieli dóbr służebnych przynoszą także księgi ławnicze miast. Liczne źródła archiwalne wciąż czekają na publikację, w tym zarówno dokumenty i korespondencja, jak i wykazy czynszowe poszczególnych komturstw oraz zachowane niestety w niewielkim stopniu księgi sądów ziemskich. Znacznie mniej źródeł ocalało odnośnie do historii społecznej obszarów wiejskich. Brak przede wszystkim wilkierzy i ksiąg sądowych wiejskich. Trochę informacji na ten temat przynoszą jednak źródła normatywne (ordynacje krajowe, statuty synodalne), przekazy naracyjne i zachowana tylko częściowo korespondencja urzędników zakonu krzyżackiego. Cenne wzmianki o warunkach życia ludności wiejskiej zawierają także zeznania świadków w procesie kanonizacyjnym Doroty z Mątowów⁵.

Integralną część publikacji stanowią mapy oraz materiał ilustracyjny. Autor wyraża nadzieję, że książka w zakresie poruszanych w niej zagadnień dotyczących obrazu życia społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich Prus Krzyżackich uzupełni istniejące ujęcia poświęcone funkcjonowaniu władztwa zakonu krzyżackiego w Prusach.

---

⁵ Pełne zestawienie literatury i źródeł wykorzystanych w pracy zawiera bibliografia zamieszczona na końcu tomu. Ogólna charakterystyka opracowań i źródeł, w tym odnośnie do spraw poruszanych w niniejszej książce, zob. M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia*, Gdańsk 1988, s. 516–553. Omówienie nowszych studiów, w tym dotyczących charakterystyki bazy źródłowej i stanu edycji źródeł, zob. M. Biskup, R. Czaja, *Wstęp [w:] Dzieje państwa zakonu krzyżackiego...*, s. 9–21.